

УДК 373.3:371.38

ДЕЯКІ ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ РОЗКРИТТЯ ТВОРЧОГО ПОТЕНЦІАЛУ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ТРУДОВОМУ НАВЧАННІ

Шевчук М. О.

У статті автор, спираючись на тлумачення словників та трактовки вчених, які займалися проблемами творчості особистості, виявляє власне розуміння понять "потенціал", "творчий потенціал", а також визначає структуру творчого потенціалу. При цьому увага акцентується на тому, що компоненти структури творчого потенціалу обумовлені віковими особливостями людини. Відповідно це необхідно враховувати у розкритті та реалізації креативних резервів учнів молодшого шкільного віку. Автор підтримує ідею науковців, які вважають, що внутрішні ресурси особистості виявляються через діяльність. Тому трудова діяльність молодших школярів, на його думку, є плідотворним полем розкриття творчого потенціалу учнів початкових класів. Але даний процес можливо активувати створенням певних педагогічних умов. Такими умовами автор вважає: організацію доброзичливо-діалогічного середовища праці, розробку індивідуально-колективних маршрутів творчості та використання ситуацій стимулюючого прогнозування у трудовому навчанні в початкових класах загальноосвітньої школи. Вищезазначені педагогічні умови діють у своєму діалектичному взаємозв'язку.

Створення доброзичливо-діалектичного середовища відкриває духовні скарби молодших школярів, формує бажання шукати щось нове; розробка індивідуально-колективних маршрутів вивільняє творчі сили дитини, скеровуючи їх у певному напрямку; а використання ситуацій стимулюючого прогнозування спрямовує креативність учнів початкової школи до подальших перспектив дитячої творчості, розширюючи горизонти фантазій.

Ключові слова: потенціал, творчий потенціал, структура творчого потенціалу, творчий потенціал молодших школярів, трудове навчання.

В статье автор на основе определенных словарей и трактовок ученых, которые занимались проблемами творчества личности, показывает собственное понимание понятий "потенциал", "творческий потенциал", раскрывает структуру творческого потенциала, компоненты которой, за его словами, обусловлены возрастными особенностями человека. Соответственно это необходимо учитывать при выявлении и реализации креативных резервов учеников младшего школьного возраста. Автор поддерживает идею ученых, которые считают, что внутренние резервы личности раскрываются в деятельности (и в трудовой в том числе). А создание определенных педагогических условий, таких как: организация доброжелательно-диалогической среды общения, разработка индивидуально-коллективных маршрутов творчества та использование ситуаций стимулирующего прогноза на уроках труда, активизируют этот процесс.

Ключевые слова: потенциал, творческий потенциал, структура творческого потенциала, педагогические условия, творческий потенциал ученика младшего школьного возраста, трудовое обучение.

In the article, the author reveals his own understanding of the concepts of "potential" and "creative potential", defines the structure of creative potential on the basis of interpretation of dictionaries and interpretations of scientists who were engaged in problems of personal creativity. At the same time, attention is paid to the fact that the components of the structure of creative potential are due to age-specific features of a person. Accordingly, this should be taken into account in the disclosure and implementation of the creative reserves of pupils of junior school age. The author supports the idea of the scholars who believe that the internal resources of the individual are manifested through activity. Therefore, the work of junior pupils, in his opinion, is a fruitful field for discovering the creative potential of elementary school students. But this

process may be activated by the creation of certain pedagogical conditions. The author points out the following conditions: the organization of a friendly and dialogical work environment, the development of individual-collective routes of creativity and the use of situations stimulating prediction in labor training in elementary schools of general education. The mentioned pedagogical conditions operate in their dialectical relationship.

Creating a friendly-dialectical environment opens up the spiritual treasures of junior schoolchildren, forming a desire to seek something new; the development of individual collective routes frees the creative forces of the child, directing them in a certain direction; and the use of situations stimulating prediction directs the creativity of elementary school students to further perspectives of children's creativity, expanding the horizons of fantasy.

Key words: potential, creative potential, structure of creative potential, creative potential of junior schoolchildren, labor training.

Сьогодні шлях європейської інтеграції України зумовив потребу у творчих, обдарованих, інтелектуально розвинених громадянах, які готові зростати в соціокультурному та освітньому просторі, реалізовувати свій особистісний потенціал, приймати рішення в складних умовах, що постійно змінюються, генерувати нові ідеї, задуми, підходи у розв'язанні тактичних та стратегічних проблем сучасності. Адже саме творча особистість може у наш час бути конкурентоспроможною, здатною посправжньому керувати майбутнім, створювати неповторне у всіх сферах людської життєдіяльності.

Благодатним полем пробудження і розвитку креативності людини є школа, яка покликана плекати атмосферу успіху і впевненості у власних можливостях, кумулювати позитивні емоції учнів щодо результатів власної праці, забезпечувати орієнтацію в інформаційному просторі, засвоєння широкого спектру сучасних технологій та самостійне конструювання системи пізнавальних спрямувань.

Найбільш сприятливим для розвитку творчого потенціалу дитини є період навчання у початковій школі. Адже саме в цей час не тільки закладається фундамент подальшого оволодіння молодшими школярами продуктивними вміннями та навичками, розгорнутою рефлексією, але й відбувається формування емоційно-ціннісного ставлення до світу, до навчальної та трудової діяльності, здатності самостійно діяти у різноманітних життєвих ситуаціях.

Значні можливості розкриття творчих обдарувань учнів початкових класів загальноосвітньої школи мають уроки трудового навчання, які відкривають простір тематично-образних, техніко-технологічних, сюжетно-рольових фантазій молодших школярів. Але розкриття творчого потенціалу учнів молодшого шкільного віку на уроках трудового навчання потребує створення певних педагогічних умов, які дадуть змогу змістити акценти від фактично ремісничого навчання до формування та розвитку творчої ініціативи учнів початкової школи.

Отже, **метою статті** є визначення педагогічних умов розкриття творчого потенціалу молодших школярів на уроках трудового навчання.

Таємниці творчості постійно притягують науковців. Психолого-педагогічним аспектам даної проблеми присвячені праці Ш. Амонашвілі, Б. Ананьєва, Л. Виготського, І. Волкова, Дж. Піаже, С. Рубінштейна, С.Сисоєвої, Т. Шамової, Г. Щукіної. Теорію особистісно-діяльнісного підходу до творчого розвитку школяра розробляли В. Андрєєв, І. Зязюн, Є. Басін, Б. Богоявленська, Г. Заїченко. Розвитком творчих здібностей учнів молодшого шкільного віку займаються Н. Бібік, С. Пальчевський, К. Приходченко, О. Савченко, І. Теплицький, В. Тименко, Л. Шпак. Велика увага даному питанню приділяється такими сучасними українськими вченими як М. Боришевський, В. Доротнюк, О. Кульчицька, В. Моляко, С. Максименко, Є. Чорний. Особливостями впливу трудового навчання на розвиток творчої особистості опікуються В. Аронов, М. Волков, М. Кириченко.

Для визначення педагогічних умов розкриття творчого потенціалу учнів початкової школи на уроках трудового навчання необхідно спочатку з'ясувати сутність понять "потенціал" та "творчий потенціал".

Оскільки термін "потенціал" (з лат. *potentia* – сила) запозичений з фізики, у словниках ми знаходимо його трактування в фізичному сенсі. Зокрема, у радянському енциклопедичному словнику дане поняття тлумачиться як *потенційна функція*, яка характеризує широкий клас фізичних силових полів (електричного, гравітаційного тощо). Але стосовно нашої теми, нас більше цікавить інші його розуміння: 1) *джерела, можливості, засоби, запаси*, які можуть бути використані для вирішення будь-яких задач, досягнення певної мети; 2) *можливості* окремої людини, суспільства, держави в певній області [22, с. 1043].

Схоже визначення ми знаходимо і у тлумачному словнику економіста: це наявні *можливості, ресурси, запаси, засоби*, що можуть бути використані для досягнення, здійснення чогось [3, с. 216].

Думки вчених щодо трактування терміну "потенціал" за сутністю збігаються з вищезазначеними. Наведемо деякі з них. Так, І. Джаїн вважає, що це *можливості*, наявні *продуктивні сили*, що можуть бути реалізовані в перспективі [5, с. 8]. А В. Хомяков та І. Бакулін розглядають потенціал у якості *джерел, можливостей, засобів, запасів*, які можуть бути приведеними в дію, використані для вирішення якоїсь задачі, досягнення певної цілі, можливості окремої особи, суспільства, держави, підприємства в певній галузі [25, с. 11].

На думку І. Отенко, потенціал – це здатності робітників підприємства пізнавати й створювати *можливості*, інтегруючи в просторі та часі процеси трансформації всіх видів *ресурсів* для виробництва матеріальних благ і послуг [14, с. 11]. За словами С. Радько, потенціал відображає сукупність *можливостей* трудового колективу для виконання поставлених перед ним задач [19, с. 10].

Отже, термін "потенціал" ми розуміємо як сукупність наявних, але прихованих можливостей особистості, які за певних обставин можуть бути активовані, мобілізовані та реалізовані для досягнення поставленої мети.

Тепер розглянемо, який сенс вкладають науковці в поняття "творчий потенціал". Зрозуміло, що його сутність має бути пов'язана з певними джерелами, які дають змогу особистості створювати щось нове, неординарне. Одні науковці (наприклад, І. Мартинюк) вважають, що це *фонд*, сукупність *можливостей* реалізації нових напрямів діяльності суб'єкта творчості [10]. Інші розглядають цей термін як універсальну інтегруючу *якість* особистості, що характеризує міру її можливостей ставити і вирішувати нові завдання у сфері її діяльності, яка має суспільне значення (В. Овчинников, В. Лихвар) [13 ; 7]. В. Моляко тлумачить його як інтегративну *властивість* особистості, що характеризує міру можливостей здійснювати творчу діяльність, готовність та здатність до творчої самореалізації та саморозвитку [11]. *Властивістю* інтегрувати дії для цілеспрямованого подолання конкретних суперечностей з метою виходу за межі звичайного, досягнутого розуміє "творчий потенціал" П. Кравчук [6]. А О. Попель визначає творчий потенціал як *системну характеристику* особистості, що дає їй можливість творити, знаходити нове, приймати рішення та діяти оригінально й нестандартно в різних ситуаціях [18, с. 34–35].

Таким чином, "творчий потенціал" можна трактувати як певні ресурси особистості, які обумовлюють міру її можливостей здійснювати перетворювальну діяльність, спрямовану на продукування нового оригінального продукту, який має суспільно-прогресивне значення.

Науковці наголошують на тому, що творчий потенціал має структуру, яка містить різноманітні компоненти. На думку І. Львової, даний феномен складають світоглядні, ціннісні, інтелектуальні та вольові якості особистості [8, с. 45–46]. О. Попель виокремлює мотиваційний, інтелектуальний, емоційний та вольовий компоненти творчого потенціалу [18, с. 34–35].

Більш детальну структуру представляє В. Моляко. Автор доводить, що творчий потенціал складається із задатків, нахилів, природних здібностей, спрямованості інтересів, проявів інтелекту, швидкості засвоєння нової інформації, допитливості, бажання створювати щось нове, наполегливості, цілеспрямованості, працьовитості, швидкого оволодіння професійними вміннями та навичками, майстерністю виконання певних дій, здатності до реалізації власних стратегій і тактики вирішення різних проблем, завдань, пошуку виходу зі складних нестандартних, екстремальних ситуацій [11].

Оригінальну думку висловлює Т. Третяк. Вчений зазначає, що творчий потенціал людини "тримається" на трьох основних "китах": *знання* ("будівельний матеріал" творчості); *уміння* ("інструмент" творчості); *мотивація, воля*, впевненість у собі. Цього "кита" можна вважати "рушійною силою" творчості [24, с. 54].

Методологічні підходи В. Рибалка до вивчення творчої особистості також відкривають базові параметри її потенційних можливостей: гуманістичний (особистість у соціально-психологічному та індивідуальному вимірах); діяльнісний (особистість у контексті її діяльності та поведінки); генетичний (рівень розвитку якостей особистості, її задатків, здібностей на певному віковому етапі) [20].

Цікавою є позиція А. Деркача, який наголошує на тому, що пріоритетними характеристиками творчого потенціалу є творча спрямованість професійних інтересів, потреба в новаторській діяльності, здібність до новацій, високий рівень загального і деяких спеціальних видів інтелекту, здібність до формування асоціативних зв'язків, розвинена уява, сильна волева регуляція поведінки і діяльності, самостійність, уміння управляти своїм станом, зокрема й стимулювати свою творчу активність [4, с. 171].

В. Вербець у духовно-творчому потенціалі студентської молоді визначив інтеграцію психофізіологічних, історико-генетичних, інформаційно-енергетичних, інтелектуально-творчих, морально-етичних та соціально-кваліфікаційних елементів [2]. Заслугують на увагу дослідження С. Сисоевої, яка серед основних творчих якостей особистості виділила певні підсистеми: спрямованість, характерологічні особливості, творчі уміння, індивідуальні особливості психічних процесів [23, с. 3].

Отже, узагальнюючи думки вчених, можна сказати, що творчий потенціал особистості – це складна система історико-генетичних, психофізіологічних та соціально-культурних резервів людини, які в своїй інтегральній цілісності дозволяють знаходити унікальне, принципово нове рішення проблем.

При цьому треба додати, що зазначена система внутрішніх сил особистості обумовлена ще й віковими особливостями, оскільки кожна вікова категорія відрізняється від інших психофізіологічними характеристиками, соціальним досвідом, рівнем розвитку знань, умінь та навичок, ціннісних орієнтацій, установок тощо. Тому, говорячи про творчий потенціал молодшого школяра, ми маємо проектувати компоненти його структури в площину відмінностей, які визначаються віком дитини.

Крім того, науковці стверджують, що творчий потенціал розкривається саме в діяльності. Так, В. Овчинников вважає, що творчий потенціал перебуває у сфері якісної динаміки властивостей особистості в її співвідношенні з конкретною діяльністю [13]. За словами А. Деркача, творчий потенціал виявляється в професійній діяльності, творчому пошуку, вмінні приймати ефективні та нестандартні рішення [4, с. 171]. На думку В. Моляко, про справжні творчі можливості конкретної людини можна говорити лише на основі здійсненої діяльності, отриманих оригінальних творів [11].

Враховуючи ці висловлювання, можна зробити висновок, що трудова діяльність на уроках праці, яка спрямована на виготовлення індивідуально значущого та соціально корисного продукту, створює для учнів певний розвивально-культурний простір розкриття та реалізації їх творчого потенціалу. І важливо відмітити, що ця трудова діяльність лише тоді актуалізує потенційні творчі резерви учнів молодшого шкільного віку, коли буде відповідати за сутністю та складністю тієї міри їх можливостей, про які наголошувалося вище.

При цьому Л. Овсянецька висловлює думку, що актуальний стан творчого потенціалу залежить не тільки від спадкових даних, особистісної активності та внутрішніх зусиль людини, а й від зовнішніх впливів [12]. Отже, в навчально-виховному процесі початкової школи ми відповідно маємо створювати педагогічні умови розкриття та реалізації творчих обдарувань молодших школярів на уроках трудового навчання.

Уточнімо поняття "педагогічні умови", звернувшись до визначень науковців. В. Манько трактує його як взаємопов'язану сукупність внутрішніх параметрів та зовнішніх характеристик функціонування системи, які забезпечують високу результативність навчального процесу і відповідають психолого-педагогічним критеріям оптимальності [9, с. 67]. За словами А. Багдуєвої, – це обставини процесу навчання і

виховання, які є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів змісту, методів, а також організаційних форм навчання з метою досягнення дидактичних цілей [1, с. 12]. В. Паламарчук розглядає педагогічні умови як систему певних форм, методів, матеріальних умов, реальних ситуацій, що об'єктивно склалися або суб'єктивно створених, необхідних для досягнення конкретної педагогічної мети [15, с. 2].

Отже, під педагогічними умовами розкриття та реалізації творчого потенціалу учнів початкової школи в трудовому навчанні ми розумітимемо такі спеціально створені обставини, які необхідні й достатні для ефективної актуалізації, мобілізації та виявлення внутрішніх креативних резервів особистості з метою здійснення нею продуктивної перетворювальної діяльності, спрямованої на отримання нового, неординарного соціально корисного результату.

І першою умовою, яка сприяє вивільненню ресурсів творчості особистості молодшого школяра, на нашу думку, є створення доброзичливо-діалогічного середовища взаємодії вчителя та учнів у трудовому навчанні в початковій школі. Діалог, за визначенням І. Зязюна, – це специфічна форма спілкування, коли людина сприймається як партнер з правом на власну позицію, на свій індивідуальний спосіб сприйняття світу [17, с. 167]. Діалогічне середовище спілкування вчителя з учнями початкових класів у трудовому навчанні забезпечує суб'єкт – суб'єктний принцип взаємодії, коли дитина перетворюється з пасивного об'єкта сприймання на активного суб'єкта трудового процесу. Діалогічний простір характеризується рівністю особистісних позицій учителя й дитини, урівноваженням активності обох сторін, відкритістю і довірою, які вибудовуються у процесі спільного пошуку розв'язання трудових задач, спільного аналізу проблем художнього замислу, техніко-технологічного забезпечення процесу праці, спільного виправлення помилок з метою стимулювання трудової ініціативи учнів молодшого шкільного віку. Діалогічні умови передбачають децентрацію позиції вчителя і створення домінуючої позиції молодшого школяра, а поліфонічність взаємодії відкриває шлях для виявлення власних творчих зусиль учнів початкових класів в отриманні соціально корисного результату праці на засадах партнерства, педагогічної підтримки та співробітництва.

За такої умови, діалогічна взаємодія у трудовому навчанні молодших школярів має бути сповнена доброзичливою атмосферою. За тлумаченням педагогічної енциклопедії "доброзичливість" – це ставлення до людини, орієнтоване на сприяння її блага, на здійснення добра [16]; а за визначенням словника української мови "доброзичлива людина" та, яка бажає, зичить людям добра, співчутливо ставиться до інших, дбає, піклується про них [21, с. 335]. Вчитель, який організовує діалогічне спілкування на засадах доброзичливості, знімає тиск авторитаризму, послаблює регламентацію трудової діяльності учнів початкової школи, встановлює позитивні стосунки, регулює спілкування за принципами чуйності, тактовності, співчуття, толерантності. Учні молодшого шкільного віку на уроках трудового навчання в умовах доброзичливо-діалогічного середовища відчують готовність вчителя прийти їм на допомогу в складних ситуаціях розробки творчих планів, розуміти і сприймати їх креативні ідеї, підтримати їх бажання бути нестандартними, створювати оригінальні продукти під час праці, виявляти критичність мислення, знаходити незвичні комбінування технік та матеріалів, "гратися" з кольорами, формами, розмірами, сюжетами, відкривати простір польоту фантазії.

Отже, першим "ключиком" відкриття творчого потенціалу молодших школярів у трудовому навчанні, на нашу думку, є доброзичливо-діалогічне середовище, здатне вивільнити бажання створювати щось нове, показати приховані креативні ресурси, відкрити простір творчій уяві, вселити віру у власні можливості, подивитися на світ іншими очима.

Іншою умовою ми виділили розробку індивідуально-колективних маршрутів творчості. Відомо, що в молодшому шкільному віці у трудовому навчанні в учнів виявляються різні нахили, інтереси, задатки. Одні школярі полюбляють конструювання та моделювання, других приваблює художньо-естетичний дизайн виробів, треті – схильні до комбінування технік та технологій, інші – тонко відчують особливості матеріалів та мають інтуїцію до їх гармонійного поєднання. Таким чином, учитель має подбати про те, щоб вироби, які виготовляють молодші школярі,

мали різноманітні напрямки виявлення креативності. Для цього в класі можна створювати групи трудового новаторства: модельно-конструкторський цех, техніко-технологічний сектор, художньо-дизайнерську студію, бюро матеріально-технічного забезпечення. Вчитель має запропонувати учням стартовий базовий матеріал, на основі якого кожна група зможе рухатися своїм індивідуально-творчим шляхом. При чому у самій групі маршрути креативності можуть бути як індивідуальними, так і груповими. У підсумку роботи даних груп важливо відмітити широку варіативність результату при виконанні уніфікованої задачі. Використання маршрутів творчості у трудовому навчанні в початкових класах загальноосвітньої школи унаочнює молодшим школярам поле креативності, показує, що резонанс інтересів, задатків, активності та вольових зусиль дитини можуть творити дива – на ниві творчості своїми руками вони вирощують щось нове, цікаве, оригінальне.

Таким чином, другий "ключик", який відкриває джерела творчості молодших школярів у праці, пов'язаний з умовами диференціювання завдань вчителем таким чином, щоб вони були максимально природовідповідними та культуровідповідними можливостям кожного учня.

Ще однією педагогічною умовою розкриття творчого потенціалу учнів молодшого шкільного віку ми вважаємо створення ситуацій стимулюючого прогнозування, які покликані не тільки посилити впевненість школяра в успішному результаті власної праці, але й послабити психологічну напругу дитини перед невідомим, новим, нестандартним. Ситуації стимулюючого прогнозування відповідають особистісно орієнтованому підходу в трудовому навчанні, виступають своєрідним заохоченням маленьких творців до подальших звершень і відкривають можливості реалізації духовних сил дитини. Ці ситуації побудовані на встановленні психоемоційного комфорту учнів в моменти долаття труднощів у творчих пошуках, сприяють виробленню стійкості в боротьбі з проблемами, усвідомлення, що еквівалентно витраченим зусиллям з'явиться і результат, який збігатиметься або навіть перевищуватиме рівень їх домагань.

Вчитель під час трудової діяльності має пильно стежити за маленькими винахідниками, щоб влучно реагувати на їх емоційні зміни, вчасно підбадьорити відкриттям нових горизонтів пошуку, скоректувати напрямок творчості, іноді зрушити дитину в інший бік міркувань, відкрити новий ракурс погляду. Акцентування вчителем позитивних подальших трудових досягнень учнів початкової школи сприяє виникненню сподівань на поліпшення становища і призводить до нових творчих звершень. Відкриття вчителем перспективних ліній творчості формує оптимістичну установку дитини на результат власної креативності, а посилення оцінного акценту трудових досягнень учнів відкриває перед ними простір фантазії, нівелюючи недоліки, як механізм гальмування польоту думок.

Отже, ситуації стимулюючого прогнозування у трудовому навчанні в початковій школі – це штучно створені або природні обставини уроку праці, які вчитель вдало використовує для підвищення творчої активності молодшого школяра на основі вибудовування нових перспектив, раніше не врахованих шансів.

У підсумку хочеться простежити алгоритм дії комплексу вищезазначених педагогічних умов в їх діалектичному взаємозв'язку. Створення доброзичливо-діалектичного середовища відкриває духовні скарби молодших школярів, формує бажання шукати щось нове, розробка індивідуально-колективних маршрутів вивільняє творчі сили дитини, скеровуючи їх у певному напрямку, а використання ситуацій стимулюючого прогнозування спрямовує креативність учнів початкової школи до подальших перспектив дитячої творчості, розширюючи горизонти фантазій.

На нашу думку, проблема створення педагогічних умов розкриття творчого потенціалу учнів молодшого шкільного віку у трудовому навчанні потребує подальшого дослідження, оскільки розробка найбільш ефективних умов стає запорукою оптимальної реалізації творчих обдарувань учнів початкової школи у праці.

Література

1. Багдужева А. В. Педагогические условия формирования профессиональной готовности будущих специалистов с использованием информационных технологий (на примере специальностей кадастрового профиля) : автореф. дисс. на соискание научн.

- степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 / Багдуева А. В. ; Бурятский гос. ун-т. – Улан-Уде, 2006. – 23 с.
2. Вербець В. В. Теоретико-методологічні засади формування духовно-творчого потенціалу студентської молоді : дис. ... д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 / Вербець В. В. – Рівне, 2005. – 495 с.
  3. Гончаров С. М. Тлумачний словник економіста / С. М. Гончаров, Н. Б. Кушнір // за ред. проф. С. М. Гончарова. – Київ : Центр учбової літератури, 2009. – 264 с.
  4. Деркач А. Акмеология : учеб. пособ. / А. Деркач, В. Зазыкин. – Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 256 с.
  5. Джаин И. О. Оценка трудового потенциала : монография / И. О. Джаин. – Сумы : ИТД "Университетская книга", 2002. – 250 с.
  6. Кравчук П. Ф. Формирование творческого потенциала личности в системе высшего образования : автореф. дисс. ... д-ра филос. наук : спец. 22.00.06 / Кравчук П. Ф. – Москва, 1992. – 32 с.
  7. Лихвар В. Д. Развитие художньо-творческого потенциала младших школьников в процессе образотворческой деятельности : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 / Лихвар В. Д. ; Херсон. держ. ун-т. – Херсон, 2003. – 24 с.
  8. Львова И. В. Психологические факторы развития креативности личности : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.01 / Львова И. В. – Новосибирск, 2005. – 203 с.
  9. Манько В. М. Психолого-педагогічні умови підготовки студентів до засвоєння знань / В. М. Манько // Наукові записки : зб. наук. ст. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова ; укл.: П. В. Дмитренко, О. Л. Макаренко. – Київ, 2000. Т. XXXVI, ч. 4. – 2000. – С. 66–74.
  10. Мартинюк І. О. Творчий потенціал і самореалізація особистості / І. О. Мартинюк // Психологія і педагогіка життєтворчості. – Київ, 1996. – 792 с.
  11. Моляко В. О. Психологічна теорія творчості / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2004. – № 6. – С. 2–9.
  12. Овсянецька Л. Творчий потенціал людини: соціально-психологічна парадигма / Л. Овсянецька // Соціальна психологія. – 2004. – № 2. – С. 140–145.
  13. Овчинников В. Ф. Научно-технический прогресс и развитие творческого потенциала работника производства / В. Ф. Овчинников. – Л., 1974. – 279 с.
  14. Отенко И. П. Методологические основы управления потенциалом предприятия / И. П. Отенко. – Харьков : Изд. ХНЭУ, 2004. – 216 с.
  15. Паламарчук В. Інновації в сучасній освіті / В. Паламарчук // Завуч. – 2006. – № 10. – С. 1–4.
  16. Педагогічна енциклопедія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://slovník.com.ua/>. – Назва з екрану.
  17. Педагогічна майстерність / І. А. Зязюна, Л. В. Крамущенко, І. Ф. Кривонос та ін. ; за ред. І. А. Зязюна. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Київ : Вища шк., 2004. – 422 с.
  18. Попель А. А. Психологические условия развития социальной креативности студентов в процессе профессиональной подготовки : дисс. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 / Попель А. А. – Нижний Новгород, 2005. – 217 с.
  19. Радько С. Г. Теоретические основы управления трудовым потенциалом : учеб. пособие / С. Г. Радько. – Санкт-Петербург : Филиал изд-ва "Просвещение", 2007. – 318 с.
  20. Рибалка В. В. Психологія розвитку творчої особистості : навч. посіб. / В. В. Рибалка. – Київ : ІЗМН, 1996. – 236 с.
  21. Словник української мови. Академічний тлумачний словник : в 11 т. / гол. ред. І. Білодід. – Київ : Наукова думка, 1971. Т. 2. – 1971. – С. 335.
  22. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 4-е изд. – Москва : Советская энциклопедия, 1985. – 1600 с.
  23. Сисоева С. О. Особливості процесу творчості й їх врахування у професійній підготовці фахівців / С. О. Сисоева // Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти : зб. наук. пр. – Харків : НТУ "ХПІ", 2002. – Вип. 3. – С. 105–111.
  24. Третьяк Т. М. Прояви творчого потенціалу учнів у науково-технічній творчості / Т. М. Третьяк // Психологічне дослідження творчого потенціалу особистості : монографія / авт. кол., наук. керівник В. О. Моляко. – Київ : Педагогічна думка, 2008. – 208 с.
  25. Хомяков В. І. Управління потенціалом підприємства / В. І. Хомяков, І. В. Бакулін. – Київ : Кондор, 2007. – 400 с.